

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань 07 «Управління та адміністрування»

Спеціальність 071 «Облік і оподаткування»

Спеціалізація «Облікова аналітика»

**за темою
СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ**

Лекція 1
Первісний лад на території України

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри українознавства факультету № 2 *(протокол від 29.08.2023 № 8)*

Розробник:

1. Завідувач кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор – **Чорний І. В.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри мовної підготовки ДБТУ, кандидат філологічних наук, доцент – **Герман Л.В.**
2. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент – **Перцева В.А.**

План лекції

1. Предмет та задачі курсу.
2. Первісний лад на території України.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України. К. : Академія, 2016.
2. [Історія та культура України : навчальний посібник / уклад. Дедурін Г.Г., Іванов С. Ю., Чорний І.В. Харків : ХНУВС, 2017.](#)
3. [Греченко В.А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017.](#)

Додаткова

1. Гарін В., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. К. : Центр навчальної літератури, 2017.
2. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018.
3. Історія української культури. Від стародавніх часів до XIX ст. Ілюстрована хрестоматія. К. : Ліра-К, 2020.
4. Історія української культури : курс лекцій для студентів спеціальності 034 Культурологія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. К. : Ліра-К, 2020.
5. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. К. : Центр навчальної літератури, 2019.
6. Хоткевич Г. Історія України. До кінця XVI століття. К. : Центр навчальної літератури, 2020.

Основні ресурси в Інтернеті

1. <http://historians.in.ua/>
2. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. <http://litopys.org.ua/>

Текст лекції

1. Предмет та задачі курсу.

Бути свідомим громадянином держави і не знати її історію та культуру - неможливо. Багато проблем, які має розв'язати наше суспільство зараз та у найближчі роки, мають своє коріння у минулому: далекому чи недавньому. Попередні покоління накопичили колосальний історичний досвід, ігнорування якого вкрай небезпечно. Пізнання цього досвіду - одне з практичних завдань історичної науки.

Слово «*історія*» - грецького походження, воно означає розповідь про те,

що відбулося. Як одна з гуманітарних наук історія вивчає минуле людства в усій його конкретності й різноманітності, узагальнює історичний досвід. *Існує всесвітня (загальна) історія та історія окремих країн і народів.*

Історія та культура України вивчає минуле нашого народу на основних землях його проживання, а також історію його предків від найдавніших часів до наших днів. **Предметом** цієї дисципліни є закономірності виникнення і розвитку людського суспільства на території України, а також дослідження основних культурних явищ, аналіз основних складових зовнішнього та внутрішнього світу українця; аналіз і обґрунтування філософсько-культурологічних та соціально-політичних особливостей українства, зокрема рівень культурних досягнень українського народу.

Історія та культура України взаємозумовлена і взаємозалежна з такими явищами як *історична пам'ять та свідомість*. **Історична свідомість** – одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі.

2. Первісний лад на території України

Первісна доба історії людства сягає саме тих далеких часів, коли з'являється *Homo sapiens* як окремий вид живих істот. Тривалість цього періоду в історії різних народів має свої терміни. Вони відповідають появі в кожного з окремих народів перших цивілізацій, тобто тривають приблизно до IV - I тисячоліть до н.е.

Первісний лад був найтривалішим у історії людства. Півтора мільйони років його існування прийнято **поділяти** на три віки: **кам'яний, бронзовий та залізний**. Кожна епоха отримала назву відповідно до **знарядь праці**, якими користувалися наші предки і які трапляються при археологічних розкопках. Найдовший з трьох віків - **кам'яний**. В свою чергу він розподіляється на три доби: стародавній кам'яний вік, або **палеоліт** (1,5 млн. років - 14 тис. років тому), перехідний кам'яний вік, або **мезоліт** (XII-VIII тис. до н. е.) та новий кам'яний вік, або **неоліт** (VIII-IV тис. до н.е.). Інколи користуються терміном **єнеоліт**, щоб позначити перехідний кам'яний вік, тобто таку добу неоліту, коли поруч із **кам'яними** знаряддями праці використовувалися і знаряддя з **міді** (V-III тис. до н.е.). Приблизні ж хронологічні рамки **бронзового** віку обіймають III - початок I тис. до н.е. А з I тис. до н.е. почався **залізний** вік, який фактично триває й донині.

Початковою формою організації суспільства при палеоліті стало первісне **стадо**, або праобщина. Це був дуже довгий період існування людства, коли людина потроху почала виділятися з тваринного світу, поступово накопичуючи навички виготовлення та застосування **знарядь праці**. Ці знаряддя, що з'явилися наприкінці палеоліту, були дуже примітивні: ручні рубила з кременю або іншого загостреного каменю, різноманітні скрібла, палки-копачки, гостроконечники та ін. Їх використовували при полюванні та ловлі риби, при розтині туш вбитих тварин, при видобуванні їстівних коренів рослин тощо. Людина тієї доби вже володіла **вогнем**, який виконував дуже важливі функції в її житті. Він зігривав – що було особливо необхідно в льодовикові періоди -

використовувався для приготування їжі, відлякування хижаків, виготовлення дерев'яних знарядь(загострення палиці) , а згодом і для виготовлення перших металевих (з міді) предметів, для обробки глиняного посуду.

Первісне стадо селилося просто неба або в **природних житлах**, якими слугували печери. **Штучні житла**, що нагадували землянки або напівземлянки, для зведення яких використовувалися різні матеріали, наприклад, кістки мамонтів (Україна, стоянка Молдова - 1), стали з'являтися тільки в добу мезоліту. Господарювання мало **привласнювальний** характер. Люди займалися збиранням та мисливством і великою мірою залежали від примх природи. Такий спосіб господарювання не міг забезпечити належної кількості їжі, тому людина майже весь свій час витрачала на її пошуки. Для цих пошуків треба було вести кочовий спосіб життя, за якого не лишалося можливості дбати про житло.

Обмежені можливості людей у видобуванні їжі безпосередньо впливали на **чисельність** людства. Але **кількість населення** землі зумовлювалась не лише періодичною **нестачею їстівних припасів**, а й **кочовим способом** життя. Щоби поставити дитину на ноги, матір або батько повинні були носити її на руках не менше, ніж до чотирирічного віку, а це не дозволяло людству, з урахуванням у середньому нетривалого на той час людського життя, навіть за сприятливих кліматичних умов, збільшити свою кількість. Напроти, чисельність людства зменшували і хвороби, і голод, і хижі звірі. Середня тривалість життя на той час не перебільшувала 20-ти років. Люди після тридцяти років вважалися тут вже старими.

Важливим фактором еволюції первісної людини слід вважати необхідність **колективних зусиль** для видобування їжі. Особливо це стосується такої форми діяльності, як мисливство. Найбільшого ефекту в певних природних умовах можна було досягти тільки від загінного полювання, а це вимагало пошуку шляхів до спілкування, взаєморозуміння між людьми, виховувало вміння жити в колективі, примушувало до подолання зоологічного індивідуалізму. Протягом тисячоліть відбувався вкрай повільний, але надзвичайно важливий для подальшої культурної еволюції процес обмеження біологічних інстинктів пралюдини, що був пов'язаний із формуванням норм поведінки, загальних для кожного члена первісного стада.

Помилково досить довго вважалося, що духовна культура первісного суспільства була вкрай примітивною й обмеженою. До певної міри це справедливо. Логічне мислення, навички й вміння, технічні та інші знання тогочасної людини сьогодні вражають своєю обмеженістю. І хоча поступово матеріальна культура первісного суспільства розвивалася й удосконалювалася (з'явилися спеціальні знаряддя праці: різці, ножі, голки, легкі та гострі наконечники для списів, сокира, лук та стріли тощо) найбільшого успіху людство досягло не в цій галузі, а в сфері влаштування соціальних відносин: приборканні тваринного начала в первісному стаді в цілому і в кожного з його членів зокрема.

Пошук більш ефективних способів колективного існування в конкретному середовищі вимагав обміну інформацією в групі, а це

зумовлювало зріст інтелектуальних здібностей людей, розширення кола їх знань. В добу верхнього палеоліту з'являється **мова**, яка стає найважливішим чинником еволюції людства. Як показують сучасні дослідження, мова народів, що знаходяться в первісному стані, характеризується досить високим рівнем розвитку і в лексичній, і в граматичній сфері. А саме цей показник вважається одним із найважливіших у сучасній характеристиці інтелектуальних здібностей людини. Поява й розвиток мови сприяли не лише обміну інформацією, а й її збереженню й накопиченню, що неминуче прискорювало інтелектуальний розвиток суспільства.

Первісна людина на території сучасної України з'явилася ще за доби палеоліту. На українських землях первісна людина з'явилася у так звану **ашельську добу**, що датується проміжком від **1,5 млн. до 150 тис. років тому**. Це був час найдавніших людей – **архантропів**, об'єм мозку яких коливався від 800 до 1300 см³ (у сучасної людини 1400–2000 см³). Архантропи освоювали нові території, проживаючи невеликими групами-общинами. Користувалися вони досить однотипними кам'яними знаряддями, наприклад ручними рубилами, виготовляли й знаряддя з кістки, рогів та деревини. Основними господарськими заняттями виступали полювання на диких тварин, у тому числі великих, та збирання рослинної їжі – плодів, ягід, коріння.

Архантропи **використовували вогонь**, але ще не вміли його штучно видобувати. Оволодіння вогнем мало величезне значення: він забезпечував надійний захист від холоду та звірів, давав можливість заселяти раніше недоступні райони, термічно обробляти м'ясну їжу.

У різних регіонах України знайдено близько **30 ашельських стоянок**. Найдавніша з них – Королево, що на березі р. Тиса у Закарпатті, – датується приблизно 1 млн. років. Кам'яні знаряддя праці та сліди їх виробництва виявлені тут на глибині 12 м від сучасної поверхні.

Розселення прадавніх колективів на територію України відбулось, скоріше всього, із західної частини Передньої Азії та півдня Центральної Європи (передусім з Балкан). Освоєння нових теренів було процесом тривалим, що мав, вірогідно, хвилеподібний, перемінний характер.

Подальша еволюція людини привела до появи в середньому палеоліті, інакше – **доба мустьє** (150–35 тис. років тому), **неандертальців**, або палеоантропів (давніх людей). В Україні відомо близько 200 їхніх стоянок. Кам'яні знаряддя неандертальців стали досконалішими й більш різноманітними. Особливе значення мали гостроконечники, що використовувались як ножі і, мабуть, як наконечники для списів, а, крім них, – скребла.

Зовні неандерталець був корінної статури, трохи сутулий, з розвинутою мускулатурою (сила його кисті в 5 разів перевищувала можливості сучасної людини). Будову черепа та мозок (об'єм 925–1800 см³) він мав порівняно примітивні, голову – досить велику, видовженої форми, з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям.

Будучи сучасниками великого зледеніння з різким похолоданням клімату, неандертальці проживали в пе-черах, пристосовуючи їх під житло, та просто

неба. Їм доводилося вести украй тяжку боротьбу за існування. Люди часто голодували, серед них була висока смертність. 55% неандертальців помирали, не досягши навіть 20-річного віку, і майже ніхто не доживав до 50 років.

Неандертальці мали почуття родинних зв'язків. В багатьох печерах знайдені рештки штучних поховань, що вказує й на **зародження релігійних уявлень**.

В добу існування неандертальців відбулася **поява «людини розумної»**, латинню «*Homo sapiens*». Викопних людей сучасного типу ще називають **кроманьйонцями**, за назвою грота Кро-Маньйон (Франція), де вперше було знайдено п'ять їхніх кістяків. У фізичному плані кроманьйонець відрізнявся від нас хіба-що більшою кремезністю. Розселення цих людей в Європі почалося близько 40–35 тис. років тому. З цього часу й бере початок період пізнього палеоліту, який завершився близько 11 тис. років тому.

Техніка виготовлення **знарядь праці** й господарство кроманьйонців досягли досить високого ступеня розвитку. Вони створювали різноманітні знаряддя з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі слугувало полювання на великих тварин – мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Мисливська зброя стала досконалішою: з'явилися дротики, гарпуни, списометалки.

Кроманьйонці, крім використання природних печер, споруджували житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. Як будівельний матеріал використовувалося дерево (жердини), кістки й шкури великих тварин.

Скрізь у місцях свого проживання люди прикрашали житло **малюнками**. Спочатку це були **хвилясті лінії й відбитки рук**, а згодом з'явилися зображення, що майстерно передавали **зовнішній вигляд тварин**, а подекуди й відтворювали динаміку їх рухів. Такі малюнки інколи нагадують жанрові сценки, тема яких – життя тварини, або полювання на неї. Ці малюнки виконані або одним кольором (монохромні), або кількома (поліхромні).

Точність малюнку, намагання якомога ближче до оригіналу передати вигляд і рухи тварин, відсутність будь-якої стилізації в таких роботах є не лише ознакою майстерності прадавніх майстрів. Водночас це й свідчення **недостатнього рівня розвитку абстрактної думки** первісної людини. Заслуговує на увагу той факт, що жодного разу серед майстерно зроблених малюнків тварин археологам **не зустрічалися відповідні ж зображення людей**. Самосвідомість, яка є ознакою високого рівня абстрактного мислення, не була притаманною первісній людині. Вона мислила доволі прагматично й конкретно, зосереджуючи увагу лише на тому, що становило докорінні життєві інтереси – на їжі. Це дає підстави вбачати в таких зображеннях не наслідки розваг первісної людини під час відпочинку, а важливі елементи її освітньої й релігійної діяльності, спрямованої на вирішення найпекучіших проблем сьогодення.

Серед зображень на стінах печер палеолітична людина залишила **малюнки коней, диких биків, носорога, бізона, лева, ведмеда, мамонта**. Цих тварин вона малювала, адже полювала на них і вбачала в них головне джерело свого

існування або боялася, як потенційних ворогів. В багатьох випадках малюнки вкриті дірками й подряпинами від стріл чи списів, що підтверджує погляд на наскельний живопис, як на складову частину мисливських ритуалів стародавнього людства. Та й саме розташування печер, де зустрічаються розписи, як правило, свідчить, що вони не могли використовуватися як житло, а виконували функцію капищ: малюнки розміщено у важкодоступних місцях, де бракує свіжого повітря, куди непросто дістатися через вузькі, довгі й заплутані ходи, складні підйоми.

Рослини на стінах таких печер не зображуються зовсім, а людські істоти зустрічаються дуже рідко й не мають тієї жвавості малюнку, тих яскравих і правдоподібних форм, що притаманні зображенням тварин. Пояснюється це просто. Саме тваринний світ був об'єктом пильної уваги первісної людини. Вона спостерігала, вивчала окремі види тварин, намагалася зафіксувати в малюнку набуті знання й водночас вплинути на майбутнє полювання за допомогою чаклунських дій.

Стосунки первісної людини зі світом, що її оточував, цілком залежали від її власних, на той час украй обмежених можливостей фізично впливати на цей світ, всупереч природі створювати для себе сприятливе середовище. Із розвитком технічних можливостей людства, зокрема з удосконаленням техніки обробки каменю, яка давала більш продуктивні знаряддя праці, трапляються помітні зміни не лише в царині матеріальної, а й у сфері духовної культури. Людина все більше підкоряє природу й сама стає джерелом як найкращих сподівань, так і побоювань для оточуючих. Тому і в подальшому образотворчому мистецтві, і в фольклорі людина посідає надалі все більш вагоме місце, перетворюючись на центральний і головний предмет зображення.

Одним із перших свідчень про увагу первісної людини до самої себе, до питань свого походження та проблем стосунків в межах людського колективу можна вважати так званих *«палеолітичних венер»*. Так археологами названо численні жіночі зображення у вигляді невеликих скульптур з каменю, кісток або глини, які знайдено під час розкопок у різних кінцях Європи й Азії. Виготовлені із різним ступенем майстерності й різні за технікою виконання, вони вражають, у першу чергу, своєю масовістю й широким розповсюдженням безкраїми індоєвропейськими просторами, через що їх можна вважати явищем вельми значним і далеко не випадковим. Невеличкі фігурки створено за єдиним принципом: їх обличчя пророблялося вкрай рідко. Частіше за все, дуже короткими й непропорційними були кінцівки, натомість підкреслювалися ознаки жіночості й материнства

Людина пізнього палеоліту мешкала невеликими (до 50 чоловік) общинами. Деякими дослідниками припускається, що в цю ж епоху склався родовий лад. Виникли *давні форми релігійних вірувань: тотемізм, анімізм, фетишизм та магія*.

Тотемізм - віра в надприродний зв'язок людини, або групи людей із якою-небудь твариною або рослиною (тотемом), що розглядається, як предок, «прабатько» всієї спільноти. Дуже часто рід або людина носили ім'я свого тотема, покладалися на його допомогу в важких справах, шанобливо ставилися

до представників тотемічних тварин, що не виключало й полювання на них. Тотемізм виник у ті часи, коли здатність людини до самопізнання й самоідентифікації була ще не розвиненою, коли зв'язок із світом оточуючої природи був тісним і органічним. Людина ще не бачила принципової різниці між собою та іншими живими істотами, а, можливо, внаслідок стихійного матеріалізму пов'язувала себе із тими тваринами, м'ясом яких харчувалася («я є те, що я їм»).

Тотемізм відіграв важливу функцію в об'єднанні первісних людських колективів, які визнавали спільність своїх членів не за фізіологічною спорідненістю, бо не усвідомлювали його, а посиляючись на спільного предка, від якого беруть початок і в якого перевтілюються після смерті. Тотемістичні уявлення були широко поширені серед мешканців Північної Америки, де були вперше зафіксовані та описані європейцями. В сучасній культурі тотемізм знаходить вияв у вшануванні священних тварин, а також у забороні вживати в їжу деякі їх види, що зустрічається в багатьох релігійних обрядах іудеїв, мусульман, християн та ін.

Анімізм - віра в існування душі, як надприродної субстанції, котру має кожне тіло. Аніма - «душа» або «дух» - може існувати й разом із тілом, і окремо від нього, покидаючи на певний час (сон, хвороба) чи назавжди (смерть, переселення). В уявленнях різних народів душа пов'язана або з диханням, як ознакою життя, або з тінню, що є постійним супутником усіх предметів. У різних випадках душею наділяються або живі істоти, або навіть неживі (дерева, камені, скелі, гори, знаряддя праці та ін.).

Анімістичні уявлення живлять віру в потойбічний світ духів, у сновидіння, в загробне життя. З анімізмом пов'язані обряди поховання небіжчиків, різні в різних народів, але єдині у вірі в їх надприродну доцільність: врятувати душу померлого й влаштувати її в «тому» світі, або ж запобігти помсти чи зазіхань на «цей» світ тих, хто його покинув. Поховання, з одного боку, повинно було «влаштувати» померлого, тому останній притулок людини обладнували відповідно до уявлень про зручну домівку. Із собою небіжчику клали і «необхідні» речі, їжу, а пізніше - рабів, дружину, тварин. У деяких випадках мертве тіло ховали у вертикальному, або сидячому положенні, що мало б відповідати його звичному за життя розташуванню.

Щоби запобігти будь-яким спробам померлого покинути домовину, окрім задовбрювання небіжчика, вживали й інших заходів. Дуже часто тіло зв'язувалося або обгорталося пеленами. Інколи стародавні поховання лишають археологам сліди ритуального «повторного вбивства»: пробиті черепи, проткнуті списами тулуби. В деяких випадках тіло величезними цвяхами пришпилювали до дошок або колод дерева, що нагадує осинові кілки з народних казок і оповідей про чаклунів та вурдалаків.

Душі померлих ділилися на декілька груп. Найбільшу небезпеку представляли ті, які вмерли щойно, їх гніву можна було запобігти, лише задовбивши дарунками або обрядами. Згодом небіжчики звикали до свого нового «життя» й оточення і вже не так прагнули повернутися назад. Але й їх час від часу належало вгамовувати певними церемоніями й дарунками. Були й

інші форми піклування про небіжчиків. Так, у папуасів і до наших часів зберігся звичай з'їдати мозок померлої близької людини, щоби після смерті обидві душі могли зустрітися.

Поступово в людей почало виникати бажання ще за життя попідкуватися про подальшу долю душі. З'явилися спроби накопичити коштовності або магичні предмети, наприклад, висушені голови власноручно вбитих людей. Почала формуватися й певна система моральних норм, певний список «добрих справ», роблячи які, можна заробити своїй душі прощення.

Фетишизм - віра в надприродні властивості певних предметів, які можуть впливати на перебіг подій у житті людини. Фетишизм є подальшим розвитком анімічних уявлень. Кожний предмет, маючи власну душу, або виступаючи як посередник сил, що із ним пов'язані, сприяє або шкодить людині. Таким предметом може бути невеличка частка якогось тіла (кістка), природний предмет або щось, вироблене руками самої людини. Не випадково, латинське слово «fetiso» означає «штучно зроблений». Фетишизація речі мала на меті привласнити і використати приховане в ній духовне начало. Частіше за все це вимагало носіння фетиша із собою у вигляді амулета. В деяких випадках фетишизм набував анатомічного або фізіологічного характеру, коли сподівання покладалися на певні частки тіла людини чи звіра, які треба було з'їсти, щоб отримати додаткову силу.

В культурі сучасного суспільства фетишизм дається взнаки в багатьох релігіях, де практикується звертання до ікон, до книг, амулетів, архітектурних споруд та ін., де має місце сподівання на їх надприродну силу. Фетишизуються й соціальні, моральні, культурні цінності, які дуже часто видаються людям найвищим сенсом життя.

Магія - віра у надприродні можливості людини впливати на оточуючий світ і перебіг подій у ньому. Відповідно до призначення магія поділяється на військову, мисливську, охоронну, любовну, лікувальну, виробничу, шкідливу тощо. В її основу покладено чаклунство, за допомогою якого можна позбавитися всього випадкового й небажаного в світі. До певної міри магія нагадує науку. Вона теж намагається знайти зв'язок між причиною й наслідком у природних процесах, робить спроби пристосувати потреби людини до конкретних обставин життя, виробляє велику кількість правил і знань, від яких не можна відступати й в залежності від дотримання яких бачиться й сам результат магичних дій.

По закінченні льодовикового періоду (14–12 тис. років тому) кліматичні умови зазнали значних змін. В результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. На територіях, де раніше був тундростеп, тундра чи льодовик, вирости ліси. Зникли мамонти, шерстисті носороги й інші тварини, котрі виступали головним джерелом їжі в попередні часи. Ліси заселили олень, лось, кабан, бурий ведмідь, вовк, лисиця, бобр, степи – бик, кінь, антилопа-сайга й інші сучасні тварини.

Почалася нова епоха, що дістала **назву середнього кам'яного віку – мезоліту (9–6 тис. до н. е.)**. Умови життя людей, зокрема прийоми добування їжі, різко змінилися, що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь

праці. Були створені вироби для обробки дерева – долото, сокира, тесло. Почалося широке використання при полюванні досить складного для того часу механічного знаряддя – лука. Великі мисливські колективи, необхідні для вдалого промислу мамонтів та бізонів, змінились порівняно невеликими групами лісових мисливців. Озброєна луком людина навчилася забивати тварин на відстані, а дичину – на льоту і мала тепер більшу самостійність та можливість полювати індивідуально.

Крім мисливства **одним із основних занять стає рибальство**. Були винайдені різноманітні пристосування для цього та човни, видовбані з цільних стовбурів дерев. Важливого значення набуло збирання річкових і морських черепашок, їстівних рослин та ягід. **Домашньою твариною** та помічником на полюванні **став собака**.

У добу мезоліту померлих почали ховати вже не на території стоянок, а за їх межами – у давніх родових могильниках.

Поширення мисливства і збільшення кількості населення зумовили певне порушення екологічного балансу. Внаслідок цього в багатьох регіонах склалася ситуація, названа кризою мисливського господарства. Привласнюючі форми господарювання поступово вичерпували себе, а тому їм на зміну йшли відтворюючі – землеробство й скотарство. Це відбулося вже в добу **неоліту** (новому кам'яному віці), коли давнє населення України VI–III тис. до н. е. досягло нового ступеня свого розвитку.

Перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання називають «неолітичною революцією». У цей час приручаються всі основні види домашніх тварин, виникає примітивне землеробство. Але привласнюючі форми господарювання ще довго відігравали важливу роль у житті людини.

Одним з важливих досягнень стає винайдення керамічного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, створеним людиною. Міцний жаро- та водостійкий посуд використовували для різних цілей – приготування їжі, зберігання сипучих продуктів тощо. Його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості, що дозволяє фахівцям визначати ареали проживання окремих людських спільнот (на теренах України виділено понад 10 неолітичних археологічних культур, котрі вирізняються також специфічним складом виробничого інвентарю, характером поховань і т. п.).

Доба неоліту в цілому належить до первіснообщинної формації, порівняно з попередніми періодами відбуваються лише певні соціальні зміни. Колективні могили, відсутність поховань, що виділялись би багатим інвентарем чи особливостями ритуалу, свідчать про соціальну рівність. Лише поява кам'яних булав у поодиноких похованнях (Маріуполь, Микільське), котрі могли мати значення символів зверхності їхніх власників, вказує на зародження інститутів родової влади. У неоліті, певно, відбувалося й формування перших племінних утворень.

Перехідний період від кам'яної доби до бронзової називають **мідно-кам'яним віком, або єнеолітом (кінець V–III тис. до н. е.)**. В цей час населення України оволоділо **першим металом – міддю**, знайомство з яким

відбулося дещо раніше в близькосхідному регіоні. Плавлення і обробка міді вимагали відповідних знань і досвіду, тому з'явилися перші спеціалізовані ремісники, котрі жили за рахунок громад.

Зростання продуктивності праці створило передумови для регулярного обміну, в тому числі міжплемінного, і майнового **розшарування суспільства**. Намітився перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства. Новації у виробничій діяльності, розвиток ідеологічних уявлень зумовили зміни у комплексі вірувань. Це знайшло відображення у монументальній скульптурі, в орнаменті та поховальному обряді.

Найбільш раннім суспільним утворенням **на території України**, що вступило в нову епоху, були землеробсько-скотарські **племена трипільської культури** (назва походить від поселення поблизу с. Трипілля на Київщині, дослідженого В. Хвойкою). Пізніше з'являється ще ряд культур землеробсько-скотарського напрямку, пам'ятки яких відомі також на захід від сучасних кордонів України (кулястих амфор, лійкоподібних посудин тощо).

Трипільська культура, поширена на величезній території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра (на Україні вона займала все Лісостепове Правобережжя і частково лівобережжя в Середньому Подніпров'ї), розвивалася з кінця V до середини III тис. до н. е., тобто близько 2 тис. років.

Вражають величезна територія поширення (близько 190 тис. км²) та швидкі темпи освоєння трипільцями нових теренів, чого не знала жодна з ранньоземлеробських неолітичних культур Європи.

Основою життєдіяльності трипільців було землеробство, меншою мірою скотарство (воно мало придомний характер), певне значення зберігало мисливство. Для рихлення ґрунту застосовувалися рала й суковатки, а для розбивання грудок – рогові та кам'яні мотики. Надзвичайно високий рівень мали домашні виробництва й общинні ремесла, особливо гончарство (тільки трипільці на той час вміли розписувати посуд та випалювати його у гончарних горнах). Трипільський осередок металообробки належав до найдавнішої в Європі та найрозвинутішої в енеолітичну добу Балкано-Карпатської металургійної провінції.

Поселення розташовувалися певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями, тож певною мірою до Трипілля підходить поняття «культура пересувних землеробів». В умовах лісостепу останнім у середньому кожні 50 років (що відповідає періоду життя двох поколінь) доводилося залишати засновані поселення, через виснаження ґрунту та вирубку лісів переселятися та освоювати нові землі. Цим, зокрема, пояснюється й утворення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів до 450 га, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів. Такі поселення зосереджувались у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Найголовнішим елементом у плануванні цих «протоміст» було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав 1–3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами. Вони утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. Найбільші з поселень (Майданецьке, Тальянки

та ін.) налічували від 1600 до 2700 будівель різних типів, як житлових, так і призначених для громадських потреб. Населення найбільших протоміст могло складати понад 10 тис. осіб.

Основним економічним осередком суспільства виступала велика родина, утворена з кількох парних сімей. Місцями проживання великосімейних общин слугували великі будівлі, розділені перегородками на відсіки для парних сімей (мала сім'я могла проживати і в окремій будівлі). Про соціальне розшарування трипільців свідчать, зокрема, скарби та могильники.

Багату інформацію про духовний світ трипільців містить орнамент глиняних виробів. Так, тричленна побудова орнаментальних композицій на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням триярусної картини світу. У верхній частині горизонтальною хвилястою лінією зображували воду, посередині – сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині – дерева, людей, тварин.

З культом родючості пов'язані численні жіночі статуетки. Вони передають образ божества, поширеного в усіх ранньоземлеробських племен, – велику богиню-матір, матір-землю, від якої залежала родючість. Відомі також скульптурні зображення домашніх тварин – бика, корови, барана, козла, свині, собаки. Релігійні обряди та церемонії проводились як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах.

Причини поступового зникнення Трипільля не до кінця з'ясовані. Висунуто кілька гіпотез: порушення екологічного балансу, що було пов'язано з екстенсивним веденням господарства; спроба перебудувати землеробську основу економіки на скотарську; наростання посушливості клімату; внутрішні протиріччя та протистояння трипільських общин західного і східного ареалів; експансія степовиків (носіїв ямної культури) на північний захід і племен культури кулястих амфор із заходу на схід (тобто на зайняті трипільцями території). Вірогідно, що діяв не один, а кілька з цих чинників.

Причорноморські степи і Крим в енеоліті займали угруповання з переважанням скотарського способу ведення господарства – носії середньостогівської та інших археологічних культур. Перші з середини IV до першої половини III тис. до н. е. займали землі між Дніпром та Доном. Можливо, вони вже приручили коня й перейшли до рухливого пастушого скотарства, що базувалося на розведенні великої та дрібної рогатої худоби. Маючи специфічний уклад життя, ці племена були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок бойових молотів, кинджалів, наконечників стріл. Видно, побоюючись нападів степовиків, трипільці й стали будувати поселення-гіганти, щільна забудова зовнішніх кварталів яких дає підстави говорити про їхні оборонні функції.

Виокремленню скотарства зі змішаної землеробсько-скотарської економіки в самостійну галузь сприяло значне поширення степів у зв'язку з наростаючою з **кінця IV тис. до н. е.** посушливістю клімату. Ці природні зрушення спричинили розпад пов'язаних за походженням з Балканами землеробських протоцивілізацій і зумовили швидке розселення перших, досить рухливих скотарських народів (номадів) з індоєвропейським мовно-культурним

комплексом зі Східної Європи степами Євразії від Дунаю до Монголії. Постійні переходи у пошуках пасовиськ призводили їх до військових сутичок з сусідами та мілітаризації суспільства. А можливість нагромадження багатства (насамперед худоби та товарів від землеробів) у руках окремих сімейств створила умови для майнового розшарування суспільства. В доконаному вигляді **утвердились й патріархальні родинні відносини**: у тогочасному суспільстві головну роль відігравали чоловіки.

Пов'язані своїм походженням зі середньостогівцями **племена ямної культури в другій половині III тис. до н. е.** заселяли широкі степові простори від Приуралля до Дунаю. Про це розповідають курганні поховання, котрі у другій половині III тис. до н. е. виникають на місцях колишніх трипільських поселень Лісостепоного Правобережжя. Характеристику укладу життя **ямників** яскраво доповнюють матеріали розкопок Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі. Воно функціонувало близько тисячі років і з невеличкого селища з землянковими житлами перетворилося на центр великого племінного об'єднання – фортецю, оточену глибокими ровами і кам'яними стінами (збереглися їх залишки висотою 2,5 м).

До речі, в степах України кургани з'явилися вже наприкінці IV тис. до н. е. Це були округлі ґрунтові насипи різної висоти, під якими знаходилися поховання. Нерідко над могилами споруджувалися складні архітектурні споруди із землі, дернових вальків, каміння і дерева. Появу курганів дослідники пов'язують з культом сонця.

У ямників переважав обряд поховання померлого, посипаного червоною вохрою, в скорченому вигляді. Поховальну конструкцію робили у формі воза. При цьому справжні дерев'яні дискові колеса від воза знімалися і клалися у кутах могильної ями. Померлий начебто вирушав у подорож з реального світу в інший. Рештки возів у похованнях є найдавнішими свідченнями використання колісного транспорту на нашій території.

Тоді ж з'явилася перша **монументальна скульптура** у вигляді різноманітних **стел** – кам'яних плит прямокутних, трикутних, трапецієподібних контурів. Всі вони, безсумнівно, є культовими пам'ятками, пов'язаними з вшануванням предків, сонця, родючості. Зустрічаються й антропоморфні стели, на яких вигравірувані окремі частини тіла людини та різні предмети.

Порівняно з іншими стародавніми народами Східної Європи племена, котрі населяли територію України, досить рано вступили **в епоху бронзи**. Цей історичний період тривав близько тисячі років (II тис. до н. е.).

Перший штучний метал (сплав міді з оловом, рідше свинцем або миш'яком) був твердішим, а температура його плавлення – значно нижчою (700–900° проти 1056° у міді). Таку температуру вдавалося отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах. Коли люди пересвідчилися у перевагах нового матеріалу, з нього почали виготовляти знаряддя праці та зброю. На території нинішнього Донбасу в давнину існували шахти для видобування руд, необхідних для виробництва бронзи.

Розвиток металургії бронзи і поява значної кількості металевих знарядь

сприяли подальшому розвитку всього господарського комплексу, взаємовпливу між скотарськими та землеробськими племенами, котрі водночас поглиблювали свою спеціалізацію. Вдосконалювалося общинне ремесло, що сприяло виділенню ремісників різних напрямів, передусім професіоналів-металургів (Причорномор'я), майстрів з виготовлення крем'яних знарядь (Волинь).

Добу бронзи характеризує велика кількість археологічних культур (близько 20): шнурової та багатопружкової кераміки, тшенецько-комарівської, катакомбної, зрубної тощо, котрі належали до різних груп племен. При цьому помітна певна спільність окремих культур на досить значних просторах України та сусідніх територіях, що свідчить про постійні контакти між ними та розселення носіїв окремих культур у різних напрямках.

Загалом, з початком періоду бронзи на історичну арену вийшли **конкретні народи**, які до того складали нерозчленований масив індоєвропейців. На середину II тис. до н. е. на теренах України простежується існування трьох великих етнічних утворень. Це протослов'яни, що локалізувались у лісостеповому Правобережжі та в Поліссі, угро-фіни, які займали переважну частину лісостепового Лівобережжя, та індоіранці, котрі заселяли всю степову Україну. Поза ними, у межиріччі Десни та Дніпра відома група прабалтських племен. А за доби пізньої бронзи із заходу на українські землі просунулися значні групи фракійського та іллірійського населення.

На основі катакомбної культури у XVIII ст. до н. е. **постала культура багатопружкової кераміки**. Існувала вона недовго: одне–два століття, однак слід в історії залишила помітний. Її племена першими у північнопричорноморському регіоні оволоділи мистецтвом ведення бою на легких колісницях, запряжених кіньми. Це дозволяло здійснювати успішні військові походи, тож не дивно, що пам'ятки культури поширилися майже всією територією України.

Якщо ямні племена фахівці відносять до ще нерозчленованої індоіранської спільності, то частину катакомбників визначають більш чітко – як індоаріїв. Вони були пращурами тих племен, які під іменем аріїв у другій половині II тис. до н. е. вдерлися на територію Пакистану та Індії і започаткували нову індійську цивілізацію. Носії зрубної культури (XVI–XII ст. до н. е.), які зайняли звільнені індоаріями простори від Уралу до Дніпра, належали до північноіранського етносу.

В цей час з'являється і таке явище, як **мегалітична архітектура** (мегаліт - із грецької «великий камінь»). Ці крупноблочні будови можна розділити на три види:

- **Менгір** – вертикально поставлений сигаровидний кам'яний стовп заввишки від 1 до 20 м. Так, у Франції є ціле поле менгірів. 2700 менгірів займають місце довжиною 3 км., шириною 100 м. Призначення менгірів, як і всіх мегалітів, точно не визначено. Можливо, їх використовували як надгробне каміння чи для позначення місця поклоніння. Менгіри несуть в собі риси і архітектури, і скульптури. Іноді на них висікали рельєфи, іноді їх форми наближались до людської подоби (Південь Росії, Україна, Франція), були схожими на рибу (Вірменія) чи зображення тварин (Сибір). Менгіри зводили на

височині, і вони виступали центром поселення. Вплив на глядача досягався порівнянням грандіозної вертикальної маси міцного моноліту з невеличкими хатинами та землянками їх поселень.

- Архітектурне начало сильніше виявлене у **дольменах**. Дольмен – це два вертикально поставлених каменя, перекриті третім (так звані «триліти») або чотири вертикальних, перекриті п'ятим. Як вважають, дольмени використовувались як місце поховання чи як жертovníк. Дольмени найбільше розповсюдження отримали у Північній Африці, Криму і на Кавказі. В Україні виявлені дольмени, розписані чорною, червоною та білою мінеральною фарбою або прикрашені різьбленими орнаментами у вигляді спіралей, стрічок, прямокутників, «драбинок», трикутників, ромбів, «ялинок» та антропоморфними і зооморфними зображеннями. Подекуди над кам'яними ящиками у насипі курганів споруджувалися конуси чи куполи з кам'яних плит. У таких гробницях поряд з кістками археологи знаходять керамічний посуд, кам'яні, кістяні та бронзові вироби — бойові молоти і булави, вістря списів та стріл, ножі, серпи, сокири, тесла, браслети, сережки та намисто. Дольмени під невисокими курганными насипами чи без них в Україні у добу бронзи споруджувалися не тільки у південних регіонах, а й на Волині, Поділлі та Київщині. Гробниця, виявлена біля села Колодяжне Житомирської обл., складалася з 13 брил: десять з них були поставлені на ребро, а три утворювали покрівлю. Цей дольмен був родинною усипальницею – у ньому виявлені кістки чоловіка, трьох жінок, двох юнаків і кількох дітей у супроводі поховального інвентаря – посуду, прикрас, зброї, знарядь праці.

- Більш складні мегалітичні споруди – це **кромлехи** – кам'яні стовпи (менгіри) та триліти, поставлені по колу. Кромлехи були родоплемінними святилищами. Велика вага каміння, використаного у цих спорудах, конструктивно продумане розташування і спосіб установаження свідчить про колективні зусилля об'єднаних спільним завданням людей. Найвідоміший кромлех – Стоунхендж (Південна Англія). В Україні також зустрічається цей тип мегалітичної архітектури. Наприклад, споруда біля села Нечаївка Кіровоградської області. Це 15 пар каменів, витягнутих у лінію довжиною 779 метрів. Кромлех з кам'яних блоків висотою понад 2,5 м, встановлених у спеціальні «гнізда», був досліджений поблизу села Тимофіївка на Інгульті.

Видозмінюється і ускладнюється релігія. В ній виділяється особлива група служителів культу - жерців. Вони, а також вожді, співаки, знахарі й писці склали групу людей, які професійно займалися розумовою працею. Можна сказати, що поява писемності стала тим рубежем, який відокремив первісний лад від класових цивілізацій.

На початку I тис. до н. е., з переходом до виробництва заліза, доба бронзи на території України завершилася. Широке впровадження нового металу сприяло подальшому прогресу людства.

Отже, розглянувши еволюцію первісного ладу, ми з упевненістю можемо сказати, що саме з цього періоду починається історія людської цивілізації, формується людина, виникає суспільство, зароджуються такі форми людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво.

